

УДК : 94(477):371:930.25

В. Г. Бочковська
Музей книги і друкарства України

ІСТОРІЯ ПОЧАЇВСЬКОГО МОНАСТІРЯ У ВІЗИТАЦІЯХ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

Залучено до наукового обігу нові історичні джерела, а саме візитаційні описи Почаївської Успенської лаври, визначено ступінь їх збереженості та місцезнаходження. Здійснений аналіз архівних джерел дозволяє більш глибоко висвітлити історію Почаївської Успенської лаври та її населеників, відтворити цілісну картину літургійного життя монастиря, прослідкувати етапи змін у літургійному благочесті.

Ключові слова: візитація, монастир, василіани, бібліотека, школа, інтер'єр, Почаївська Успенська лавра.

Дослідження історії Почаївського Успенського монастиря на сучасному етапі ставить перед дослідниками завдання виявлення та залучення до наукового обігу нових джерел, всебічного їх вивчення та аналізу. Одними з найінформативніших, а відтак і найцінніших історичних джерел є візитаційні описи монастирів. На щастя, слід відзначити досить гарну збереженість цього матеріалу, який не зник безслідно протягом буремного ХХ століття.

Церковна візита – це, по суті, огляд церков, монастирів єпархії єпископом чи його представником. Із виникненням чернечих конгрегацій, непідвладних єпископу, візитацію монастирів здійснював представник генерала чернечого ордену чи його намісника в певній орденській провінції – провінціала. У процесі візитації підписувався великий документ – акт візитації, який складали в ревізованій церковній установі заздалегідь перед таким оглядом. Він міг мати й інші назви – візита, опис костюлу чи монастиря, відомості про костюл чи монастир. Візитація називалась генеральною, якщо її проводив єпископ (провінціал) або його представник; такі акти, як правило, відрізнялися особливою повнотою. Архідияконські деканальні візити проводилися в церковних округах, підпорядкованих архідияконам і деканам. Із погляду конкретних завдань ревізії єпар-

хії візитації поділялися на внутрішні і зовнішні. Перші з них стосувалися, головню, внутрішньоцерковних питань, насамперед, морального стану і звичаїв кліру. Інші охоплювали ширше коло питань, які стосувалися матеріального, правового становища і впливу тієї чи іншої церковної установи. Акти візитації були щонайважливішим джерелом інформації для осіб, які керували єпархією (орденською провінцією).

Приєднання в кінці XVIII ст. Правобережної України, Білорусії і Литви до Російської імперії зробило актуальним для царизму регламентацію становища католицького духовенства. Уряд прагнув жорстко контролювати як православне, так і католицьке та уніатське духовенство в західних губерніях. Тому після поділів Польщі нормативні законодавчі акти не тільки зберегли, але й підтвердили обов'язковість для католицького і уніатського духовенства практики візитації. За затвердженням із листопада 1798 р. "Регламентом для церков і монастирів римсько-католицького віросповідання" неухильно вимагалось складання генеральної візити, в якій би "ясно і докладно" описувалися монастирі і костьоли, склад духовних осіб, вказувався стан сіл, фільварків, лісів, грошових сум, прибутку і витрат.

Наступні укази підтверджували вимогу щорічного проведення візитації і подання до Римо-католицької і Греко-католицької духовних колегій у Петербург її актів. Але забезпечувати щорічну візитацію ледве вдавалось, оскільки за давнім звичаєм вона проводилась один раз на два–три роки, а то і рідше. Тридентський собор вимагав від єпископів щорічної візитації. Але на практиці візитація проводилась ще рідше¹.

У візитаціях збереглося найдокладніше з відомих дотепер свідчень про стан будівель монастиря та облаштування деяких його приміщень, хоча подекуди зустрічаємо в них опис лише окремих груп речей. Зібрані воедино всі ці джерела істотно розширюють можливості щодо аналізу діяльності монастиря в різних його сферах, забезпечують надійну документальну основу вивчення його історії.

У багатьох архівосховищах України, Білорусії, Росії, Польщі збереглися до сьогодення тисячі томів візитських описів XVIII – першої половини XIX ст.

Нам пощастило опрацювати значний обсяг документів, що стосуються безпосередньо Почаївської Успенської лаври в різних архівосховищах України, зокрема, в Інституті рукопису Націо-

нальної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ, ф. 231 – Почаївська Успенська лавра), Державному архіві Тернопільської області (далі – ДАТО, ф. 258 – Духовний Собор Почаївської Успенської лаври) та Центральному державному історичному архіві України у Львові (ф. 201 – Греко-католицька митрополіча консисторія).

Серед використаних чи бодай відомих автору джерел можна відзначити побіжне, фрагментарне використання візитацій Почаївського монастиря в історичних дослідженнях архімандрита Амвросія, В. Левицького, І. Огієнка.

Серед нововіднайдених матеріалів виняткове місце посідають перші візитації монастиря 1714 р., здійснені уніатським єпископом Йосифом Виговським (ДАТО) та візитація 1736 р., яку проводив єпископ Луцький Гедеон Рудницький (ІР НБУВ). У той же час в більшому чи меншому об'ємі збереглися акти візитацій 1737 р. (ІР НБУВ), 1737–1739 рр. (ДАТО), 1740 р. (ІР НБУВ), 1760 р. (ДАТО), 1764 р. (ДАТО). Виняткове значення у вивченні історії монастиря має аналіз візитації 1775 р. (ІР НБУВ), оскільки саме в ці роки велася перебудова монастиря, діяла школа та шпиталь, які незадовго до того були відкриті. Безумовну цінність становлять і акти 1798 р. (ІР НБУВ), 1799 р. (ІР НБУВ, ДАТО), 1802, 1804, 1805, 1806 рр. (ДАТО), 1812, 1814, 1815, 1816, 1818, 1819, 1820, 1821, 1822, особливо, останніх років існування монастиря як уніатського – 1827, 1828 р. (ДАТО).

Але, як правило, збереглися не всі документи того чи іншого візитаційного огляду монастиря, і тому не завжди можна проаналізувати всі сторони його діяльності.

Так, найдавніший із збережених описів – це опис речей монастиря Почаївського за 1614 р., який хоч і не можна віднести до візитаційних, все ж надає дуже цінну інформацію щодо церковних речей Почаївської обителі. Цей цікавий документ “Список церковних речей монастиря Почаївського, відданих Неофітові Архієпископові 1617 р. 20 січня” (“Regestr Rzeczy Monastyra Poczaiowskiego oddanych Neofitowi Archiepiscopowi Sofyskiemu. 1617 20 Januar”) зберігається в Інституті рукопису НБУВ². У ньому виокремлено реєстр книг Почаївського монастиря, порівняно короткий порівняно з наступними, починаючи з 1714 р. Список складений польською мовою і налічує 17 назв книг, серед яких два Євангелія, оправлені в срібло; 12 книг Міней, Устав, друковані Апостол, Ок-

тоїх, Псалтир, Тріодь пісна, Тріодь цвітна, Євангеліє учительне, Требник, Маргарит, Біблія, два друкованих Часовники та інші друковані і рукописні книги.

Опис монастиря Почаївського за 1714 р. – це перша відома уніатська візитація монастиря, здійснена єпископом Виговським під час поставлення на архімандритство Пахомія Заблоцького. В ній, oprіч опису церковних речей, де в ланцюжках підрахована навіть кількість “огнівок” (кілець), 200 табличок срібних великих і малих (вотивів), 40 “штучок” золотих з діамантами і рубінами і різним камінням, згадуються і три Євангелія, в першу чергу, очевидно, за ознакою їх дорогих оправ – “Євангеліє суто оправне злочиста, Євангеліє в оксамиті кармазиновому в срібло оправне, Євангеліє велике в срібло оправне”. В той же час окремо подані реєстри книг “Монастиря Почаївського руських в бібліотеці” (кирилицею, за нумерацією по візитації 33, після чого йде перелік книг слов’янського друку без нумерації – за нашими підрахунками всього 63) та книг “польських і латинських цієї ж бібліотеки” (перелік без нумерації, всього 64)³.

Окремо в описі зазначена наявність фасцикули (в’язки) документів у скрині розрізаних діловодних копій, рідше облят і оригінальних документів. Серед них чимало позовів, скарг, актів тяжб, вказана лише їх кількість – 32 та згадуються 2 декрети трибунальські (в палітурки оправлені), сумаріушив – 2 та реєстр усіх моніментів (документів). Не менш важливим для того часу була озброєність монастиря – “Dzial Spizowych – 3, Dzial Zelaznych – 2, Nakownic – 17, Muszkietow ... – 20, Muszkietw Kolowych – 14, Knapius lontrowych – 31”. Однак в описі відсутня інформація про стан монастирських будівель, склад насельників.

Візитаційні описи Почаївського монастиря дозволяють реконструювати склад бібліотеки в різні роки, починаючи з 1714 р. (часу першої уніатської візитації) по 1831 р. (рік переходу монастиря під юрисдикцію російської церкви). Аналіз цих документів свідчить про те, що бібліотека поповнювалась постійно як друкованими книгами, так і рукописними, різними мовами.

У першій візитації 1714 р. в “Реєстрі книг Монастиря Почаївського руських в бібліотеці” зустрічаємо книги острозького друку. Серед них тільки знаменитої Острозької Біблії 1581 р. – 3 примірники, та Книга Святого Василя. Крім того, львівських видань – “Анфологіонів” – 2, “Октоїхів” – 2, “Часословів” – 3; московських

видань “Міней” – 9 друкованих, 8 писаних. Київські видання представлені “Патериком”, “Часословом” (великим), “Мир с богом...”, творами Антонія Радивиловського “Огородок Марії Богородиці” (1676) та “Вінець Христов” (3 книги, 2 з них без оправи, 1688). У монастирській збірці були твори Лазаря Барановича “Меч духовний”, “Труби” – 2, Іоаникія Галятовського “Ключ” (в оправі) – 3, “Месія”. Чеські книги, друковані кирилицею, представлені “Апостолом” в четвірку. В цьому ж списку згадується рукописна книга “Пчела” в 4[∞] – імовірно, твір, написаний Йовом Залізом.

У реєстрі книг польських і латинських “Regestr Xiag Polskich u Lacinskich” – довгий список відомих творів давньогрецьких і римських авторів – Арістотель, Плутарх, твір польською та “руською” мовою рукою Св. Йова Заліза писаною (“po Pol ... u porusku pisana Reka S. P. Jowa Zeliza”), “Kamen Ouca Piotra Mohily de rectoriby...”, “Snopek po polsku”, “Biblia polska in folio”, “Biblia lacinska in folio”. Наявність такої бібліотеки дає можливість встановити шляхи міграції рукописів і видань.

В описі 1736 р. окремо виділені 9 Євангелій, які були в срібло оправлені⁴. Від 1714 р. кількість напрестольних Євангелій (в дорогих оправах) у монастирській збірці збільшилася на 6 примірників.

Найперше названо Євангеліє московського друку, великого формату. Оправа книги описана детально. Вага срібних “блях” дорівнювала 43 гривни, “на позолоті червоних злотих 44”, “прибитих срібних позолочених штук 15”, у середнику – накладка із сюжетом “Взяття на небо Діви Марії”, біля тієї накладки 4 серафими, нагорі 3, посередині “Бог Отець у хмарах”; по боках – чотири євангелісти, між якими рамочки. На спідній дошці – накладок великих і малих 30, в середнику накладка із ім’ям Марії з променями. Біля тієї накладки 12 зірочок, по кутах – жуковини. При пуклях (жуковинах) – 4 наріжники і рамок 4, нагорі – корона з хрестом, внизу – стопа Найяснійшої Пані – Діви Марії. Всього позолочених накладок – 54.

Друге Євангеліє львівського друку, на одній боковинці – 15 срібних накладок, зображення Діви Марії і Св. Яна (вилиті), по боках 4 накладки із зображеннями Євангелістів (вилиті), всередині 4 ангели із крилами. На спідній боковинці – велика накладка “Діва Марія із скипетром”. Оправа прикрашена рубінами.

Третє і четверте Євангелія, поволочені зеленим оксамитом із срібними накладками, п’яте – червоним оксамитом із срібними накладками, одна з яких із зображенням Антонія і Феодосія. Шосте,

сьоме і восьме Євангелія також поволочені оксамитом, прикрашені срібними накладками. Проте невідоме місце видання цих книг. Про дев'яте Євангеліє сказано, що воно львівського друку, оправлене в червону шкіру, подароване в монастир львівським міщанином Гребенком.

Окремо виділені книги “до алтаря і хору служачих”. Серед них Службників 2, один почаївського, другий львівського друку. Зазначено, що почаївських Службників в червоній оправі – 3, два – в чорній, один в оправі із “золотими маргінезами”; ще два почаївських Службники – в простій оправі, зошитів того ж Службника – 2. Службників по 3 літургії – 2, один друкований, а другий – рукописний. Службників з 1 літургією малого формату (8°) – 5. Апостолів друкованих – 3, четвертий – пошкоджений. Трифологіонів великих – 2, Октоїхів друкованих – 2, третій в церкві с. Комнатка. Тріодей друкованих – 1 цвітна, 2 постних. Міней друкованих нових – 12, а старих друкованих – 8, рукописних – 8. Друкованих Псалтирів – 2, великого формату, друкованих Ірмологіонів великого формату – 3, друкованих Акафістів – 3, Тестаментів – 1, форматом – 4°. Часословів київського друку – 2, а львівського – 3. Требників великих – 2, малий форматом 4° – 1. Службник віленського друку.

При цьому, у всіх, без винятку, візитаційних протоколах на першому місці поданий опис книг, надрукованих чи написаних слов'янською або руською мовами, на другому – польською, латинською, чеською, італійською, іншими мовами. Цікаво, що у візитаціях інколи зазначаються місцезнаходження бібліотеки і навіть шафи, в яких зберігались книги.

У 1736 р. каталог книг складений відповідно до їх розміщення у шафах. Перша шафа містила книги “того ж діалекту” (тобто кириличні) різним форматом. Вони були представлені київськими, московськими, острозькими та віленськими виданнями: Життя Св. Отців на цілий рік (4 книги), твори Лазаря Барановича “Меч Духовний”, “Труби...” (2 книги), “Патерик Печерський”, “Огородок...”, “Алфавіт” (віршами), 2 друковані “Біблії” (руські), “Лекарство на оспалій умисл” (Острог), “Постриг іночеський”. Серед почаївських видань названо книгу “Учительні мольби” (4°). Ця книга не зазначена в жодному з відомих каталогів. Репертуар рукописних книг був також досить різноманітним: “Афавіт” (4°), “Хроніка княжат Римських і Руських” (4°), 3 “Граматики словенські” (рукописні?, 8°),

“Книга, писана з фігурами на кшталт Біблії” (ін фоліо), “Буквар Словенсько-російських письмен з фігурами” (друкований чи писаний?, ін фоліо).

У другій шафі знаходилися книги польські і латинські. У списку багато творів відомих давньогрецьких, римських та польських авторів – Арістотеля, Плутарха, Лівія, Філіпа Меланхтона, Ціцерона, Плутарха, Сенеки, Петра Скарги, Берковського, Марціана Білобриського, Олександра Лоренкевича, Старовольського, Рихловського, Братковського. В бібліотеці була і книга Мелетія Смотрицького “Lithos albo Kamien prawdy Cerkwie ruskiey”. Для дослідника безумовну цікавість становлять і такі видання в цьому переліку “Biblia Wielka polska z Niemiecka drukowana”, “Biblia Lacinska druku Niemieckiego”, “Polityka Arestotelesowa”, “Xiega o Rzybach Cudownych”, “Panegyryk Kijowe polskiemі Wirszami”. У той же час почаївські друкарі мали змогу бачити венеціанські, чеські, антверпенські видання: “Kazania Lacinskie Staroswieckie Druku czeskiego”, “Knapiuszow dwa: Jeden Lacinskim, Drugi Czeskim Charakterom druke”, “Biblia Sacra Latina Venetijs Drukowana”, “Concordantya takowaz Antverpia drukowe”. Серед книг представлені і підручники – рукописні “Фізика”, “Логіка”, “Теологія”, “Філософія”, “Риторика”, “Поетика”, друкована “Діалектика”.

На звороті арк. 71 (остання сторінка візитаційного акту 1736 р.) дописані 4 книги: “Dictionarium Ambrosij Calepini”, “Synod Zamoys”, “Obrona Religiy Grec...” “Alvar”, “Synonima”.

У частково збереженому опису за 1737 р. натрапляємо на інформацію про “прибуття до монастиря Місалу друкованого унівського в оксамиті зеленому в срібло оправлено, має штук 10 клавзурек, коронки з обох сторін”⁵.

Уперше інформацію про стан монастиря і його будівель ми зустрічаємо в візитаційному опису за 1736 р. В акті за підписом Луцького єпископа Гедеона Рудницького поданий детальний опис всіх будівель монастиря, Троїцької церквичернечих келій, мурів. Особливо цінним є перелік ікон, серед яких, безумовно, виділена чудотворна ікона Почаївської Богородиці. Друкарня описана як в загальному огляді всіх будівель, так і окремо, де дізнаємося про те, що в той час було три верстати. Серед інструментів у ливарні виокремлені інтролігаторські.

Особлива цінність визначається ще й тим, що саме перші візитації стосуються вже втраченого архітектурного комплексу буді-

вель монастиря XVIII ст. у зв'язку з його перебудовою в 70-х роках XVIII ст. зусиллями патрона монастиря Миколи Потоцького. Більш пізні візитації 70–80-х років XVIII ст. дають можливість проаналізувати всі зміни, які відбулися в цей час, у тому числі і в розбудові монастиря.

До візитацій, які могли би пролити світло на стан забудов монастиря до його перебудови в 1771–1791 рр., можна віднести лише акт 1736 р., оскільки в збережених документах за 1739, 1740, 1760 рр. така інформація відсутня взагалі, а в акті за 1764 р. натрапляємо лише на “Описание скита Почаевского Монастыря с постройками и Церкви притом ските с утварью”.

Як відомо, побудова нового Успенського собору та братських корпусів розглядалася церковними істориками як умисна руйнація уніатами православних святинь. У той же час цінна інформація подана в інвентарі за 1775 р., де зазначено, що стара церква “дуже маленька, і вже через давність до руїни похилена, до того ж не вистачає резиденцій для ченців (“..Przelozini Zakonu widzac u Cerkiewke bardzo szupla starodawna u iuz przez dawnosc ku ruinie nakloniona u Rezydenciy Zakonnych niedostatch”). При цьому самі насельники монастиря висловили гаряче бажання до побудови нової церкви та відкриття нової фабрики, при цьому шкодуючи про необхідність знесення старих мурів і церкви⁶.

У візитаціях наступних років – 1799, 1802, 1804, 1820 – обов'язково зазначалися всі ремонти. Особливу цікавість викликають описи інтер'єру будівель монастиря.

У XVIII ст. активно діяла Почаївська іконописна майстерня, є відомості про сімох іконописців, які працювали на навколишній території. Щоправда, до виконання настінних розписів у інтер'єрі Успенського собору на початку XIX ст. (у 1807–1810 рр.) настоятель Почаївської лаври вже запросив абсолювента Віденської академії, львівського маляра Луку Долинського, чим засвідчив орієнтацію на професійний і відповідний духові часу мистецький вишкіл, що його давала Віденська мистецька академія⁷.

Донедавна було невідомо, що в Успенському соборі Почаївського монастиря знаходилося кілька полотен відомого художника кінця XVIII – початку XIX ст. Костантіно Вілльяні (1751–1824), італійця за походженням. Він прибув до Речі Посполитої близько 1780 р. і працював як релігійний художник. У 1790–1793 рр. Костантіно Вілльяні жив у Вільно (Вільнюсі) і був запрошений для

оформлення місцевого кафедрального собору, для якого створив 16 полотен на сюжети Старого Завіту. 1794 р. повернувся до Варшави, згодом працював у Дрездені. При повторному перебуванні у Варшаві (з 1808 р.) став викладачем художньої школи. Керував галереєю графа Йозефа Каєтана Оссолінського (1764–1834) у Львові. Відомі роботи цього майстра, що прикрашали стіни собору у Луцьку.

У акті візитації Почаївського монастиря за 1804 р. нам пощастило віднайти нову, ще не опубліковану інформацію, де йдеться про ікони пензля цього майстра, що знаходилися в Успенському соборі, “...ktorych iest diesiec z Obrazami na plutnie malowanemi dobrym pezlem od Jtalianca Willaniego u ramach Suto zloconych, iako to: SSS Troycy, Uspenia Matki Boskiey, SS Mikolaia, Bazylego, Jana Chreicicla, Onufrego, Jozafata, Stefana pierwszego Meczennika, SS Apostolow Piotra i Pawla, I S Barbary, oprócz tych Oltarzy iest jeszcze Oltarzyk czyli Mensa pod Filarem”⁸.

У деяких документах згадувалася і підтримувалася версія про давнє заснування монастиря, зокрема у візитаційному описі за 1775 р.: “Cell Pieczarach mieszkali Zakonnicy na wzor Pustelnikow bez zadnego Funduszu od wiekow bardzo dawnych: iako Munimenta niektore swiadcza: az do Roku 1597. ktorego to Roku zmia 14 Nowembra Wielmozna niegdy s. p. Anna z Kozinskich Hoyska Sedzina Ziemska Lucka Dziedziczka Dobr Kozina, Poczaiowa y innych wiecznym Funduszem dla Osmiu Zakonnikow y dwoch Diakow sustentacyi y wyzywienia nadala y zapisala Poddanych osiadlych”.

Про насельників монастиря дізнаємося із описів за 1739, 1740 рр., а за тим лише в кінці століття – 1798, 1799 рр. та на початку XIX ст. У 1798 р. – в описі про друкарню сказано, що було в ній 4 преси. В візитації за 1736 р. подана інформація лише за громаду Старопочаївську й інших сіл. А в візитаційному опису за 1802 р. поданий не лише докладний перелік всіх насельників монастиря, а й їхній вік, час постриження та проживання при монастирі, рід занять. В цьому ж опису зустрічаємо інформацію про шпиталь і школи “... при в’їзді до монастиря зі сходу побудований внизу шпиталь з двома кімнатами, де знаходяться старці церковні. З іншого боку – будинок з двома кімнатами – так звана школка, для навчання хворих і убогих”. В частині збережених документів знаходимо дані про вчителів і учнів, предмети, які викладалися в цих школах.

Уперше про школи ми зустрічаємо коротку інформацію у протоколах візитації за 1775 р. – “Trzyma ptyzytum Parochia et curam

Animar (богодільню) ... tylko podklasztorney Poczaiowskiy z dawnych czasow. A gdy za laska Boska przymniony zostal w osoby Zakonne wyznaczony iest z roznazenia Starszych dla Edukacyi Nowiciatu na zawsze (Obligacye tego Monasteru)”⁹.

У тій же справі на арк. 261–263 зв. розміщений цікавий друкований документ щодо шкільної науки в монастирі від 10 лютого 1788 р. Коментар до нього читаємо у заголовку, складеному в ХІХ ст., де дізнаємось “о состоянии Монастыря Почаевского въ Провинціи Польской, и о фундушяхъ его не такъ достаточныхъ, какъ въ глазахъ Людей приставивющихся. Монастырь сей требуетъ на содержание Новиціата то есть приготовления и образования молодыхъ людей къ сану Иноческому – Обеспечения Лиць Начальствующихъ въ приличномъ ихъ содержаніи – Обеспечения лиць Законныхъ въ разныхъ Монастыряхъ имѣвшихъ начальство..., потерявшихъ здоровье и силу для пользы общественной, прислуга и содержаніе ихъ крайне необходимое. Содержаніе Школъ Публичныхъ..., и Типографій. Содержаніе Богадельни, прислуги... и на починки всехъ зданій сего Монастыря. Содержаніе Законныхъ лиць отъ 6 до 8 въ Краковской Академіи, для усовершенствования ихъ въ высшихъ, приготовляемыхъ на места Профессорскія въ сравненіи съ сими издержками фундушъ. О Если не милости Заступницы Рода Христианскаго Пресвятой Богородицы отъ Чудотворной Иконы Ея изливаемыхъ – все бы ре[шилось]”.

У цьому промовистому документі чимало уваги приділено вихованню та навчанню василіан, способам утримування шкіл та шпиталів при монастирях: “Klasztor utrzymuiacy Publiczne Szkoły a drugi Missye tyle przykladaia do uzytecznosci Publiczney. Ze Osoby do Szkol i Missyi przystawione zywia i odziewaia. Wychowanie zas takowych Osob, onych Edukacya i usposobienie do uzytecznosci Publiczney inne Klasztory tey Prowincyi unosza, iedne z nich Nowicyaty, drugiey Studia Zakonne w gatunkach nauk: Grammatyki, Retoryki, Logiki, Matematyki, Fyzyki, Teologii dla szczuplych wszedy mieyscowych dochodow na wiele Szkol podzielone utrzymuiac, a to koleyno, nie mogac tez same ciagle tego ciezaru unosic; Jnne na koniec wypracowanych na tych uslugach dogodnie dochowuiac do konca zycia. Nie same tedy Klasztory Szkoły Publiczne i Missye utrzymuiace sa zrzodlem tey uzytecznosci, ktora pochwala Publicznosz, ale wsystkie razem wziete Prowincya swa Zakonna skladaiaace.

Klasztor tedy Poczajowski iest zasada Rzadnosci, wychowania,

Edukacyi Zakonnych Osob, a zatym i uzytecznosci Publiczney z Osob calego spoleczenstwa tey Prowincyi; a maiatek iego iest glownym funduszem utrzymuiaczym Prowincya w tey uzytecznosci, ktora wzglednie usprawiedliwia Kosciol i Oyczyzna.

Maiatek w tym Klasztorze nie ma bydz uwazany iako zbior dostatkow potrzebom, wygodom prywatnym tego szczegolnie miescowego Zgromadzenia sluzacy, ale iako fundusz cala Prowincya co do innych swych Domow bardzo uboga w moct swoiey I czynnosci utrzymuiacy tak, iz bez tego rostopnie odlozonego funduszu przestalaby Prowincya bydz tym, czym w oczach Publicznosci iest”¹⁰.

Окремо поданий склад насельників монастиря. На той час суперіором монастиря був Василій Роговський, 69 років, який мешкав у монастирі вже 6 років, а пострижений в монахи у віці 22 років. Магістром новиків був Еміліан Сескіжовський, 49 років, який мешкав у монастирі 10 років, а пострижений в монахи у 20 років. Професор 1 класу – Боніфатій Скочковський, 53 років, мешкав 4 роки, пострижений в 45 років. Професор 2 класу – Ювеналій Дичковський, 30 років, мешкав 1 рік, пострижений в 23 роки. Список новиків налічував 17 осіб, наймолодшому було 14, найстаршому – 42 роки¹¹.

Разом з тим можна припустити, що в опису мова йде щонайменше про дві школи – одна для новиків, друга – світська: “Утримує ще той же монастир школу світську з двома професорами (законниками), які дають лекції початків мов російської, німецької і латинської з орфографією, при цьому також арифметику і географію з наукою християнською і іншими ... в трьох класах”¹².

У протоколах візитацій за 1822 р. поданий детальний опис трьох шкіл, які в цей час діяли при Почаївському монастирі – “Szkola Zakonna Retorzyki nizszey”, “Szkola Zakonna Teologii moralney”, “Szkola dla mlodziezy Swieckey”.

Згідно з цим актом перша школа була заснована 1797 р., коли Загаєцький монастир, що знаходився в 4 милях від Почаєва, був повернутий у лоно православ'я, тобто під юрисдикцію російської православної церкви (з 1794 р.). Очевидно, там існувала така школа.

У цій почаївській школі, де курс був розрахований на 2 роки, викладалися такі науки “Uczniom Zakonnym”: мови – латинська, польська і російська, “Nauka Chrzescianska i Moralna”, географія, арифметика і 6 книг геометрії. В кінці другого року учні вивчали правила риторики латинською мовою, тлумачили “Мови Ціцерона”¹³.

У колекції Музею книги і друкарства України є примірник почаївського видання “MOWY CYCERONA Przeciwko KATYLINE

i za MARKIEM MARCELLEM” (Przekladania X. Ignacego Nagurczewskiego Professora Retoryki in Collegio Nobilium Vars. S.I. w Warszawie R. 1763. drukowane. teraz z przylozeniem do nich textu Lacinskiego PRZEDRUKOWANE. w Drukarni J.K.M. Poczajowskiej 1771 Roku.) Почаїв, 1771 р. Передрук варшавського видання 1763 р. Переклад Ігнатія Нагурчевського)¹⁴.

Крім того, на уроках риторики учні вивчали твори й інших класичних авторів, вчилися декламувати, складати твори (“Ucza sie deklamowal ... pienieysze domowienia z Cucerona i Mnieysze mieysca w pisarzow Polskich, nakoniec doswiadczaja sie swoich w Kompozycyach latwieyszych”). Найбільш здібні вчили ще мови німецьку й французьку.

Інша почаївська школа, про яку йде мова в цьому візитатійному опису, була школа теологічна – “Szkola Zakonna Teologii moralney”. Заснована вона була “od dawna”. У документі згадується друкований лист “Jozafata Ochociego Prowincyala pod D. 30 Listopada V. S. 1784”, де відзначена подібна школа при Білоловецькому монастирі. Але в зв’язку з його переходом в інше віросповідання, та школа, очевидно, була закрита, при цьому почаївська зросла в кількості учнів. “Teologie moralna” як головний предмет цієї школи (почаївської) викладали два професори, один з них тлумачив “roz-zadkiem celnieyszych Autorow”, інший пояснював теологічні науки через твори “X. Narockiego, Woita, Antoine i inne Autorow”.

Третя школа при Почаївському монастирі, про яку йдеться у візитатійному опису, – “Szkola dla mlodziezy Swieckey”. Важливість інформації, наданої в цьому документі, заслуговує на подачу повністю оригінального тексту “Klasztor, Poczajowski oprócz Instytutow Zakonnych dopiero wyrazonych utrzymuje ieszcze od lat kilkunastu szkol własnym nakladem dla mlodziej swieckiey roznoego stanu. – Szkola ta ist o piec Nauczycielach, Ktorych Jmioa i Nazwiska wyczytac mozna w licie tuteyszego Zgromadzenia. – Nauki daja sie nastepniace: Historya S. Flurego, Nauka..., Geografyi, Arytmetyka, poczatek Historyi Naturalney, Geometrya, Kaligrafia, i Rysunki, tudziej jezyki Polski, Rosyyski, Lacinski, Niemieceni”.

Отже, візитатор стверджує, що монастир Почаївський, крім інститутів монаших (для законників), утримує “кільканасту років” школу власним коштом для світської молоді різного стану. В тій школі працювало 5 учителів, імена і прізвища яких можна знайти в списку обивателів монастиря. Тут викладалися такі науки: історія, географія, арифметика, початки природознавства, геометрія, каліграфія, малюнок, мови – польська, російська, латинська, німецька¹⁵.

Якщо в ІР НБУВ та ДАТО документи, що стосуються історії Почаївського монастиря, виокремлені в окремі фонди, то в Центральному державному історичному архіві України у Львові документи Почаївського монастиря знаходяться в фонді Греко-католицької митрополичої консисторії (ф. 201). У цьому фонді зберігається Пом'яник Почаївського монастиря, переписаний 1755 р. з більш раннього, про що зазначено на титулі. Ця рукописна книга – надзвичайно цінне та інформативне джерело, оскільки, крім вказаних імен фундаторів Анни Гойської, Домашевських, Потоцьких, у ньому знаходимо родовід Йова Заліза, його учня Досифея, який склав Житіє першого архімандрита монастиря Йова Заліза. При цьому в Пом'янику згадуються імена померлих почаївських ченців.

Кольоровий титульний аркуш був підготовлений художником ієромонахом монастиря, що підписувався “Іерон: Мануиль, Ч. С. В. В.”. Цікава гравюра “Відбиток стопи Богородиці і Чудотворне джерело на горі Почаївській” за його підписом латинською “Manuel” вміщена в почаївському Апостолі 1759 і 1783 р. В передмові зазначено, що переписаний Пом'яник ієромонахами Адріаном Громачевським і Паїсієм Гржибовським у 1755 р. З візитаційного акту за 1739 р. ми дізнаємося, що “Паїсій Гржибовський, польською і поруськи вміє, до друкарні і новиків (відданий) року 1738”¹⁶, а за свідченнями Я. Ісаєвича, монах Адріян-Антон Громачевський був префектом (керівником) Почаївської друкарні в 1739–1741 рр.

Подальші дослідження повинні проводитися у площині глибокого аналізу всіх сторін діяльності монастиря, спираючись на виявлений корпус документів. Акти візитацій Почаївського монастиря дозволяють реконструювати бібліотеку, персональний склад насельників обителі, дослідити історію будівель, господарчу діяльність, соціально-економічні зв'язки монастиря і суспільства, літургійні практики та добродійну діяльність.

Це дасть змогу відтворити цілісну картину літургійного життя монастиря, прослідкувати етапи змін у літургійному благочесті, а також ввести у науковий обіг новий пласт джерел. Саме в цьому полягає актуальність цього дослідження.

¹ *Зінченко А.Л.* Акти візитацій монастирів і костьолів XVIII – першої половини XIX ст. як історичне джерело // Подільська старовина : Зб. наук. пр. – Вінниця, 1993. – С. 205–213.

² ІР НБУВ, ф. 231 (Почаївська Успенська Лавра), № 31.

³ ДАТО, ф. 258 (Духовний Собор Почаївської Успенської лаври), оп. 3, спр. 1178, арк. 1–6 зв.

⁴ ІР НБУВ, ф. 231, № 152, арк. 57–69 зв.

⁵ Там само, арк. 70, 89–90.

⁶ Там само, арк. 201–208.

⁷ *Левуцька М.* На шляху із Трієста до Кременця: маляр Йозеф Франц Пічман і його діяльність на Волині // *І* : Незалежний культурологічний часопис. – 2007. – Чис. 49: Волинський усе-світ. – <http://www.ji.lviv.ua/p49texts/levуска.htm>.

⁸ ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 1286, арк. 19 зв.

⁹ ІР НБУВ, ф. 231, № 152, арк. 202зв.–203.

¹⁰ Там само, арк. 261–263 зв.

¹¹ ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 1286, арк. 5–6 зв.

¹² Там само, арк. 83.

¹³ Там само, арк. 82.

¹⁴ Музей книги і друкарства України, СД-475.

¹⁵ ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 46, спр. 271, арк. 1–557.

¹⁶ ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 1194.

Summary

The new historical sources – the descriptions of bishop visitations from the Pochaiv Assumption Monastery are introduced into the scholarship, the degree of their integrity and location are defined. The performed analysis of the archival sources allows to provide a more extensive coverage of the history of the Pochaiv Assumption Monastery and its inhabitants and integral reproduction of the liturgical life of the monastery as well as to define the stages of the changes in the liturgical piety.

Key words: visitation, monastery, the Basylians, library, school, interior, the Pochaiv Assumption Monastery.